

Мартин Наковски (Македонија)

Институт за етнологија и антропологија, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“

е-маил: nakovskim@yahoo.com

ИНТЕГРАЦИЈА И/ИЛИ РЕИНТЕГРАЦИЈА НА ВНАТРЕШНО РАСЕЛЕНИ ЛИЦА ОД ВОЕНИОТ КОНФЛИКТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ОД 2001 ГОДИНА¹

Анстракт: По конфликтот од 2001 година во Р Македонија, од некогашните 76 000 внатрешно раселени лица (ВРЛ) останаа само околу 600, кои денес се смесени во колективни центри, но и во приватни станови. Исто така важно прашање, а можеби и клучно е дали оние што се вратиле се сè уште во своите домови. Под процес на реинтеграција обично се подразбира создавање на услови за нормално живеење и постепено вклучување на лицата што се вратиле во сите сфери на живеење во старото место. Останувањето подолго време на „туѓа“ територија неизбежно носи промени во идентитетот и идентификацијата на ВРЛ, промени во перцепциите на ВРЛ кон новата средина, но и промена на индивидуалните, колективните и јавните дискурси за ВРЛ.

Клучни зборови: внатрешно раселени лица, воен конфликт, раселување, интеграција, реинтеграција.

Во деведесеттите години на минатиот век Република Македонија „имаше среќа“ да ја напушти тогашната федерација (Социјалистичка Федеративна Република Југославија) без ниту еден испукан куршум. Кога војната помеѓу тогашните републики се расламтуваше, Република Македонија ја прославуваше својата независност, а го доби и прекарот „оаза на мирот“. „Среќата“ кратко траеше. Кога војните за другите завршија, како на ред да дојде и Република Македонија. Во 2001 година пукна и во „оазата на мирот“, а пукна и она за што се величаше Р Македонија, мултиетничкиот карактер. Во таа 2001 година безбедносните сили на Република Македонија беа нападнати од вооружени албански групи. Голем број лица, плашејќи се за својот и за животот на најблиските, ги напуштија подрачјата зафатени со воени дејствија. Не мал број семејства и поединци беа и брутално протерани од своите краишта. Прашањата за бегалците и раселените лица во светски и во македонски рамки најмногу се разгледувани, а веројатно и со право, од социјален аспект. Во прв ред станува збор за социјално загрозувани групи, поради што интересот на сите, очекувано, е насочен кон подобрување на моментната ситуација во која се затекнале. Со текот на времето, како што нивниот број опаѓал, а состојбата во земјата од каде што потекнувале, доколку станува збор за бегалци, се смирувала, интересот за нив останувал пред сè на органите што првенствено имаат одговорност кон овие лица, а во прв ред УНХЦР, националните канцеларии на Црвениот крст и сите

¹ Истражувањето е спроведено во текот 2010/2011 година.

владини институции задолжени за подобрување на социјалните услови на овие категории граѓани. Антрополошко истражување на овие лица како група, во првите моменти, е навистина тешко. Најпрво, тука ги имаме предвид човечките причини, бидејќи станува збор за лица што во еден момент изгубиле сè, па самата ситуација не е подобна за едно такво темелно истражување. Самиот се уверив дека, иако времето одминува, тој факт никако не ја олеснува ситуацијата за реализирање антрополошко истражување. Некои од интервјуата што ги правев со ВРЛ, иако оттогаш поминале речиси десет години, се доволен показател за горната констатација. Останувањето подолго време на „туѓа“ територија неизбежно носи промени во идентитетот и идентификацијата на ВРЛ, промени во перцепциите на ВРЛ кон новата средина, но и промена на индивидуалните, колективните и јавните дискурси за ВРЛ.

Интеграција и/или реинтеграција

Враќањето на ВРЛ во своите домови е најдоброто решение, но тоа секогаш не е остварливо. Според традиционалното поимање, враќањето на бегалците во своите домови се смета како еднократен и конечен чин (Mesić, Bagić 2008: 23–38). Но тоа, сепак, е далеку од вистината. Во поново време меѓу истражувачите и теоретичарите што се занимаваат со миграции и бегалци е раширено мислењето дека тоа претставува сложен и долготраен процес, кој во секоја фаза може да биде реверзибилен. Со цел да се обезбеди одржлива реинтеграција, првин треба да се исполнат два условия – доброволност и безбедност. Искуствата за операцијата на враќањето, за жал, зборуваат дека враќањето и реинтеграцијата се далеку од „природен“ и непроблематичен континуитет, посебно по постконфликтни ситуации (Eastmond 2006: 141–164).

По конфликтот во Р Македонија, од некогашните 76 000 внатрешно раселени лица останаа само околу 600, кои денес се сместени во колективни центри, но и во приватни станови. Друго, но исто така важно прашање е дали оние што се вратиле се сè уште во своите домови. Според ВРЛ со кои разговарав на теренското истражување, голем број од оние што се вратиле во своите домови веќе ги продале куќите и сега живеат во Скопје или во други градови. Речиси сите ВРЛ, дури и оние што по deregистрација останале во колективните центри, се категорични дека немаат намера да се враќаат назад во своите села.

„Немам намера да се враќам назад во Арачиново. Не ми паѓа на памет да се вратам... Тоа е завршена приказна за мене...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Под процес на реинтеграција обично се подразбира создавање на услови за нормално живеење и постепено вклучување на лицата што се вратиле во сите сфери на живеење во старото место. Значи, за да стане збор за реинтеграција, првин треба да бидат создадени услови за враќање на раселените лица во местата од каде што се раселиле. Под создавање на услови се подразбира создавање на безбедности

услови, реновирање на оштетените куќи и ред други услови, кои гарантираат нормално живеење².

Поради ваквиот цврст став на ВРЛ, навистина е многу тешко да стане збор за реинтегрирање. Овие лица уште на почеток ја отфрлаат можноста за враќање, а со тоа и можностите за реинтегрирање во старата средина. Бидејќи во теренското истражување не се опфатени лица што се вратиле во домовите, реинтеграцијата ќе биде разгледана само според ставовите на ВРЛ. Поради тоа сигурно не може да се добие целосна и јасна слика за процесот на реинтеграција. Информациите што јас ги добивав на терен за процесот на реинтеграција беа само претпоставки на ВРЛ. Зошто само претпоставки? Затоа што никој од нив се нема вратено во своите домови и се нема обидено да остане таму некој период. Дел од овие ВРЛ повремено одат во обиколка на своите имоти во раселените подрачја, но таму не остануваат.

„Одвреме-навреме одам да видам што има. Сепак имам таму имот, куќа (а опожарена). Да видам дали некој го работи мојот дел (нивите)...“ (изјава на ВРЛ).

Кога и да станеше збор за враќањето и реинтегрирањето, секогаш се наметнуваа причините поради кои ВРЛ не сакаат да се враќаат во своите домови. Незадоволителните безбедносни услови се главен фактор што ВРЛ го истакнуваат како препрека за враќање во старата средина. Според податоците од Министерството за труд и социјална политика (МТСП), но и од добиените информации на терен, како најкритични региони, во кои според кажувањата на ВРЛ се нема вратено уште никој, се јавуваат селата Арачиново, Матејче и Радушa. 55-годишен арачиновец, кој во еден наврат се обидел да се врати назад, на враќањето гледа како на нешто невозможно.

„Се обидов да се вратам. Куќата ми беше реновирана. Првин донесоа градежен материјал, а за некое време и ја реновираа куќата. Ама уште кога го донесоа материјалот, го украдоа првата вечер. Викнав полиција..., а и дознав кој го украл, па го вратија. Се вратив само јас, а по некој ден требаше и жена ми. Уште првата ноќ куќата ми беше каменувана и нападната од група Албанци. Избегав истата вечер, а по некој ден и повторно ја запалија. И кажи ми сега како да се вратам таму...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Слично мислење има и раселено лице од с. Матејче:

„...Тамо да се врату? Кој ќе ми гарантира безбедност. Тамо може за ед'н ноќ да те снема. Не ми е безбедно да се врату назад“.

² види: <http://www.icmc.net/type/voluntary-return-and-reintegration>;

<http://www.icmc.net/type/voluntary-return-and-reintegration>. „Со потпишувањето на Рамковниот договор и државата и локалните власти презедоа обврска дека ќе сторат сè тие луѓе да се реинтегрираат во местата во кои живееле пред конфликтот и да им се овозможи да ги обноват своите домови. Зошто тоа не е сторено, не знам“ – изјава на универзитетскиот професор Владо Поповски, еден од подготвувачите на Охридскиот рамковен договор. „Раселените останаа луѓе без адреса“, *Дневник*, 7. 6. 2010 година.

За време на конфликтот голем број куќи биле целосно или делумно уништени. По неговото завршување започна голема акција за нивно реновирање, со цел да се создадат услови за враќање назад на раселените лица. Со потпишување на договорите за реновирање на куќите, ВРЛ се обврзувале дека, по нивното целосно завршување, ќе се вратат во домовите. По завршувањето на реновирањето на куќите, голем дел од раселените лица се вратиле назад, но не и сите. Во неколку случаи на терен, реновирањето на куќите се покажа како недоволен поттик за враќање назад. Ова претежно важи за некои лица од Тетовско, кои, откако им е реновирана куќата, го изгубиле статусот на ВРЛ, но не сакале да се вратат назад.

„Куќата е реновирана, главно. Но не целосно. Ме викаа (МТСП) неколку пати да го потпишам договорот и да се вратам. Во куќата, сепак, нема услови за живеење, нема вода и нема никава покуќнина. Да се вратам, а на што да спијам, нема кревет, нема ништо“ (изјава на ВРЛ од Тетовско).

Повеќето ВРЛ имаат повеќе причини да не се вратат. Освен безбедносните услови, тие ги истакнуваа и немањето економски можности за враќање, но и огорченоста и одбивноста кон местото од кое биле истерани.

„Да се вратам и од што да живеам таму? Пред конфликтот имав огромен дуќан. Супер разработен. Од тоа сега нема ништо. Еден што имаше исто дуќан се врати, и што се случи, го убија. Никогаш не е најден убиецот. За тоа ли и јас да се вратам?“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

„Арачиново за мене е затворена тема. И цело Арачиново да ми го дадат, не се враќам. Не можам да се замислам пак во тоа место. Оттаму ме избркаа моите комииши, и јас да се вратам и пак да ги гледам истите тие лица... да се лажеме пак дека е убаво... не, не, тоа е готово...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Сепак најголем дел од некогашните ВРЛ од Тетовскиот Регион се имаат вратено во домовите. Поразлична е сликата во Кумановскиот и во Скопскиот Регион, каде што се нема вратено никој неалбански жител. Таква е ситуацијата во селото Матејче, додека во Арачиново се имаат вратено само неколку фамилии. На мое инсистирање да одговорат како другите се вратиле, а тие не, одговорите беа „за да продадат“, „ги излажаа“, „они си знаат“, „тие продадоа сè“...

„...Има, се вратија 4-5 фамилии. Се вратија да потсредат нешто и да продадат ако можат. Тие не планираат да седат таму...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

„...Па тие веќе не седат таму, продадоа и сега живеат во околина на Скопје. Таму направија куќа“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Има и такви ВРЛ што скоро неколку пати во месецот се враќаат во селата, бидејќи некои од семејството им се вратени назад.

„Скоро секој месец одам во Лешок. Морам да поминам да ги погледнам старите (родителите). Стари луѓе се, болни, да им купам нешто што им треба. Нема никаков проблем таму...“ (изјава на ВРЛ од с. Лешок).

Исто така имаме состојби кога половина од семејствата се вратени, а другите се овде (во колективен центар) и ја земаат помошта. Овде веќе станува збор за економски проблем, не за безбедносен³.

Овие раселени лица постојано живеат на релацијата колективен центар – родно место. Ова тврдење јасно може да се види од следните ситуации опишани во моите теренски белешки.

„Во текот на теренското истражување посетив повеќе внатрешно раселени семејства. Дел од нив ги посетував и по неколку пати. Во текот на тие неколку посети, можееше да се забележи отсуство на некој член од семејството, претежно машкиот родител. Откако јас ќе се заинтересирав каде е тој, одговараа дека се вратил дома. Имало работа, да се соберат плодови или да се види што има работа околу куќата“ (теренски белешки, 2011).

„Во еден од колективните центри, барајќи по собите во кои биле сместени ВРЛ, се случуваше да не можам да пронајдам никој подолг временски период. Откако по некое време успеав да најдам некој дома, дознав дека сите биле дома во Тетовско. Тие ми кажуваа дека ВРЛ од другите соби, исто така, се дома и подобро да не одам каде до нивните соби“ (теренски белешки, 2011).

Посебно ме интересираше како ВРЛ од нивна перспектива го доживуваат процесот на реинтеграција на лицата што веќе се вратени назад и на што се базираат нивните претпоставки. Одговор на ова прашање нормално дека не можев да добијам од реселените од Матејче, бидејќи никој не се вратил. Според сведочењата на ВРЛ од селото Арачиново, оние што се вратиле назад имаат само една цел, а тоа е да продадат и да заминат повторно од селото. Лицата што се вратиле назад, според ВРЛ, морале да зборуваат дека е безбедно во селото и дека се создадени сите услови за нормално живеење. ВРЛ велат дека не им веруваат на овие нивни изјави, бидејќи знаеле каков е нивниот вистински став, кој поради сопствена безбедност не сакале јавно да го изнесуваат.

„А што да кажат кога околу нив има цело село Шиптари. Мораат така да зборуваат, додека продадат. И на нив им е јасно дека таму нема живот. Се имаат вратено само оние што имаат повеќе имот и кои чекаат некој да им понуди подобра сума за да го продадат... Се враќаа и порано така, но кој остана да живее таму...? Излегуваа и на телевизија, кажуваа дека во селото е мирно и безбедно, ги повикуваа да се вратат и другите раселени. Но оди сега најди ги во Арачиново, сите продадоа и направиле куќи по

³ Изјава на Франсоа Штам, раководител на канцеларијата на Меѓународниот комитет на Црвениот крст: „Не ги тераме луѓето сосила да си одат“, двонеделен весник Враќање, достапно на <http://adi.imeri.biz/Old/Downloads/publications/Vracanje%20Br1.pdf>.

Скопје... Токму тие најмногу не оцрнџа пред јавноста...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Малку поинаква е сликата за оние што се вратиле во Тетовско. Бидејќи најголем дел од нив се вратиле во тетовските села, лица што уште одбиваат да се вратат, иако се дерегистрирани, одговараат дека првин чекаат да бидат обесштетени или, воопшто, немаат одговор и став за оние што се вратиле.

„Безбедно е во Лешок, никој не те дира. Дури има и поддршка од градоначалникот. Но да се вратам и како другите да се помирам со она што им го фрли државата. А кој ќе го плати целото ова време... кој ќе плати за претрпениот страв, за стресовите, за работата...?“

Можеби поради податокот дека се во многу помал број од оние што се вратиле, не ги напаѓаат како во случаите со жителите од с. Арачиново.

Според нивните сведочења, лицата што се вратиле назад немаат никакви проблеми. Самите раскажуваат како таму и училиштето функционира нормално и сите работат исто како порано.

„Во селото е мирно. Јас таму завршив седмо одделение. Но ми беше досадно и пак се вратив назад во Скопје, каде дозавршив со училиштето.“

Според мене, клучната разлика помеѓу овие два реона е тоа што за тетовскиот и може да стане збор за некаква реинтеграција, додека за Арачиново тоа е многу тешко, па и невозможно. Она за што сведочат ВРЛ од с. Арачиново, според М. Месиќ, е довршување на веќе започнатото.

„Со продажба или со замена на своите куќи, лицата што се враќаат само ги довршуваат и ги зајакнуваат воените цели на етничкото чистење и етничката хомогенизација“ (Mesić, Bagić 2008: 23–38).

Во ваква ситуација, само по себе се наметнува прашањето за одржливост на враќањето на ВРЛ. Најлесно за негово одредување е доколку по враќањето нема нови миграции. Во една пилот-студија на Министерството за внатрешни работи на Велика Британија за доброволното враќање на бегалците во Босна и Херцеговина и на Косово, Блек и соработниците ја дефинираат индивидуалната одржливост на следниов начин:

„Повратната миграција за поединци е одржлива ако нивниот општествено-економски статус и страв од насилство и прогон не е зајакнат во однос на населението во местото на потекло, во период од една година по враќањето“ (Black, Gent 2004: 15).

Ова е уште една разлика помеѓу двата региона. Ставот на ВРЛ околу враќањето назад кореспондира со новите сфаќања на оваа тема, а се однесува на тоа дека условите за враќање не може да се оценат според некои индивидуални враќања, туку тоа треба да се разгледува заедно со сите промени што настанале или би настанале со враќањето.

„Имаше една, божем се врати... Ја снимаа телевизии, кажуваше како е безбедно и треба да се вратиме сите... Што правеше таа, срамно е да се

зборува, се развезувааше со сите Шиптари по селото... Што ѝ направија, ѝ дадоа ли пари така да зборува, кој знае што ѝ стана...? И сега веќе не седи во селото, продаде и не седи веќе во селото... И зарем по такви да кажеш дека во селото е мирно...?" (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Лицата што и ден-денес, сè уште, и по девет години се внатрешно раселени ниту во еден момент веќе не помислуваат на враќање. Ова може да се потврди и со изјавите што ги собрале од здружението „ЗОРА“, потпишани од самите ВРЛ⁴. Во минатото можеби некогаш и посакале да се вратат во родните огништа, но сега размислуваат само каде да купат или да направат куќа надвор од селото.

„Направивме грешка, а можеби и не беше наша, што ако сакавме да се вратиме назад, тоа требаше да го направиме групно и сите ВРЛ да се вратиме одеднаш дома. Тогаш сигурно ќе беше подобро, вака еден денеска, друг утре, не е добро. Веќе е доцна, никој не сака назад. Мислам дека веќе сите прават куќи по Скопје“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

Речиси сите ВРЛ веќе имаат купено простори за градење куќи или станови во Скопје или во Куманово. Овој факт никој од ВРЛ не го крие.

„Купив плац во Марино (село во Скопско), почнав да правам куќа. Полека, полека, ќе ја направам“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

„Овуј куќу гу направи с'с паре од обештекење. С'га да продаду и оној што ми остана у Матејче, да купу куќу или стан у Куманово и готово. Само с'га много малко паре нудив за њиве и куќу. Беше ед'н Шиптар, ама дава само едно евро за квадрат, да даде две и пол, нека земе све и толко“ (изјава на поранешно ВРЛ од с. Матејче).

Под поимот интеграција Барбара Харел-Бонд подразбира:

„...ситуација во која заедницата на вдомувачи (host) и заедницата на бегалци се способни да коегзистираат, делејќи исти ресурси – економски, како и социјални – без поголем меѓусебен спор од оној што постои во самата заедницата на вдомувачите“ (Harrell-Bond 1986: 7).

Според Пол Стабс, од оваа дефиниција треба да се разбере дека поимите *вдомувач* и *заедница на бегалци* имаат само политичко-правна основа:

„...поимите вдомувач и заедница на бегалци имаат само политичко-правна основа, а 'гостите' што се бегалци некогаш живееле во иста држава и имале исти права, релативно неоспорни, меѓусебно да се посетуваат, да работат и да живеат во градовите во кои сега се бегалци и избркани“ (Stubbs 1995: 153–163).

Оваа констатација на Стабс ја наведов од причина што состојбата во Р Македонија многу одговара на ситуацијата дадена во неговата дефиниција. Токму поради ова, како што спомнувам и малку погоре, интеграцијата на ВРЛ се одвивала без поголеми тешкотии. Лицата што во моментот се внатрешно раселени пред кон-

⁴ <http://www.zora.org.mk/izjavi.htm>

фликтот имале постојани контакти со лица од средината каде што се наоѓаат сега и со лица од местата каде што започнале со изградба на куќи.

„За мене оваа не е нова средина... со овие луѓе јас имам работено. Тука отсекогаш пазарам, децата тука ми завршија школа. Ги познавам, и тие мене ме познаваат отпорано...“ (изјава на ВРЛ од с. Арачиново).

ВРЛ од Тетовско, кое е дерегистрирано, а уште престојува во колективен центар со своето семејство, вели:

„...какви проблеми би имал. Еве станот, кај и да е, ќе го досредам и ќе заминувам со семејството во него. Го купив како и секој друг граѓанин. Па колку луѓе купуваат станови во Скопје и почнуваат да си живеат без проблеми, исто и ние. А и онака децата во оваа населба (Автокоманда) одат на училиште“.

Исти се ставовите и на раселените македонски и српски семејства од Липковскиот Регион, кои својата иднина ја гледаат во Куманово.

„Немам никакви проблеми да се навикну у Куманово. Ја у Куманово имам деца, имам доваѓано куде њима, имам седено по неколку д’на. Ја едно време и седеше у Куманово у исту зграду у коју седиш и ти с’га...“ (изјава на поранешно ВРЛ од с. Матејче).

Повеќе од половина од сегашните ВРЛ се сместени во приватни станови, за кои државата обезбедува средства за кирија. Па така, ова може да се смета како олеснувачка околност за полесно интегрирање. Раселените лица од Арачиново и Матејче и пред конфликтот имале заснован работен однос во Скопје или во Куманово. За време на конфликтот и по него тие продолжија да работат на исти работни места и со истите луѓе како и пред кризата. Сега сметаат само дека им е сменето живеалиштето и ништо друго.

Процесот на интеграција најдобро може да се забележи од сведочењето на едно ВРЛ од тетовските села, кое е дерегистрирано уште во 2003 година, но се нема вратено назад, туку сите тие години ги има поминато во колективен центар.

„Кога дојдовме овде, бевме изгубени. Првин поради она што нè снајде во Тетово, а друго што не знаевме ништо и никого. Мислевме ќе се вратиме многу бргу назад, но од тоа немаше ништо. Синот и поголемата ќерка тука го довршија образованието, додека помалата тука го започна... Сега, по девет години, е многу полесно, имам многу пријатели, со многу од нив понекогаш работиме нешто приватно, кога има работа. Што и да ми потребаше порано беше многу тешко да најдам, сега само треба да се јавам на некој пријател... Ме тераат да се вратам назад, но како? Децата ми пораснаа тука, тука имаат другари, тука се заљубиле, и како сега јас да им објаснам дека мораме да се вратиме назад? Нема ни да сакаат да се вратат, а јас не ги оставам...“

Заклучок

Со завршувањето на воениот конфликт во 2001 година и со потпишувањето на Рамковниот договор едно од прашањата што се отвори беше прашањето за внатрешно раселените лица. Бидејќи станува збор за чувствителна група на граѓани, кои не по своја вина останаа без сè што стекнаа во животот, решавањето на проблемот бараше време и познавање на проблемот. Како што одминуваше времето и проблемите во кризните региони се намалуваа, а постепено се реновираа оштетените куќи, безбедноста полесно се воспоставуваше, најголем дел од раселените лица се вратија во своите краеве. Во текот на истражувањето околу прашањето за интеграција или реинтеграција, јасно можеше да се забележи разликата во ставовите на внатрешно раселените лица од тетовскиот крај и оние од селата Арачиново и Матејче. Според мене, клучната разлика помеѓу овие два реона е тоа што за тетовскиот и може да стане збор за некаква реинтеграција, додека за Арачиново и Матејче тоа е многу тешко, па и невозможно. Неколку семејства направиле и обид да се вратат назад и да се реинтегрираат, но, според нивни сведочења, дел не можел, дел не смеел, а еден дел и не сакал да се врати назад. Ако во почетокот на раселувањето ВРЈ имале проблем да се приспособат во новата средина, проблемот со годините бил надминат. Еден дел од раселените, деца и студенти, своето образование го завршиле во новите средини, повозрасните пак пронашле ново работно место, го решиле станбеното прашање, за нив процесот на интеграција скоро е и завршен.

Користена литература

- Black, R., S. Gent, 2004. *Defining, measuring and influencing sustainable return: The Case of the Balkans*. Sussex: Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex.
- Eastmond, M. 2006. Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina. *International Migration* 44 (3): 141–164.
- Harrell-Bond, Barbara. 1986. *Imposing Aid: emergency assistance to refugees*. Oxford: Oxford University Press.
- Mesić, M., D. Bagić. 2008. Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka – primjer srpskih povratnika u Hrvatsku, *Revija za socijalnu politiku* 15(1): 23–38.
- Stubbs, Paul. 1995. Kreativna pregovaranja. Konceptije i praksa integracije izbeglica, prognanika i lokalnih zajednica u Hrvatskoj, *Narodna umjetnost* 32(2): 153–163.